

Pavol Žigo*

Filozofická fakulta Univerzity Komenského
Bratislava

Substantívna deklinácia v *Slovanskom jazykovom atlase*

Interpretácia výsledkov prirodzeného vývinu substantívnej deklinácie na materiáli nárečí jednotlivých slovanských jazykov poukazuje na potrebu uvedomiť si, že spoločné prvky jednotlivých makroareálov existovali popri sebe len istý čas a rozpadom východiskovej praslovanskej jednoty sa tieto prvky začali výraznejšie diferencovať. V dôsledku divergentných vývinových tendencií časť prvkov morfolologickej roviny nadobudla v porovnaní s genetickou štruktúrou fonologickej roviny inú povahu, resp. odlišnú „symetriu“. Tento proces trval niekoľko storočí, podmienený bol špecifickými vývinovými tendenciami vo fonologickom vývine a ich dôsledkami na stabilizovanie morfológických štruktúr. V súvislosti s prirodzeným vývinom jazyka, ktorý je verifikovateľný na prirodzených jazykových útvaroch – nárečiach (Pauliny 1990: 10), si treba uvedomiť centrálné javy a rovnako aj periférne javy, vyskytujúce sa v prechodných areáloch, resp. v systémoch, vyžadujúcich si selektívny prístup hodnotenia či postavenia klasickej opozície *centrum – periféria* (Sabol 1989: 97–104). Nemožno tu nechať bez povšimnutia všeobecne známe rozdiely medzi spisovnými podobami národných jazykov a ich nárečiami a upozornenie E. Paulinyho (1974: 259) o potrebe nevyhnutne rešpektovať, či sú predmetom porovnávania spisovné podoby jazyka, alebo či ide o jeho nespisovné útvary. Z diachronického hľadiska nemožno obísť ani výsledky prirodzeného

---

* Prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc., Comenius University in Bratislava, Faculty of Arts, Department of Slovak Language, Bratislava, Slovak Republic.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3679-8491>.
e-mail: pavol.zigo53@gmail.com.

vývinu jazyka, a to vtedy, ak sa v obidvoch podobách – spisovnej aj nespisovnej – vyskytujú výsledky tých istých zmien. Preto, že v prirodzených nárečových systémoch sa vyskytujú prvky identické s prvkami spisovných jazykov, na druhej strane však nie všetky prvky prirodzených nárečových útvarov vyhovujú kritériám spisovnosti, čo znamená, že sa nevyskytujú v kodifikovanej podobe jazyka. Na pozadí týchto úvah sa vynára konštatovanie slovenského jazykovedca L. Ďuroviča, ktorý o podstate typológie slovanských jazykov, najmä ich tvarotvorného základu, dávnejšie upozornil na paradox v ich klasifikácii slovami:

Как это ни странно, не существует классификации славянских языков, основывающейся на данных их современного состояния. Разделение на западно-, южно- и восточно-славянские, или на южные и северные славянские языки базируется на географических данных и подгоняет языковые факты – notabene исторические – под эту заранее созданную схему. Классификация на основании рефлексов определённых праславянских звуковых сочетаний исходит из положения свыше 1000 лет тому назад и полностью игнорирует то специфическое, что отдельные славянские языки выработали в течение своего самостоятельного развития (Ďurovič 2004: 125–139).

Deficit takejto typológie má viacero príčin a možno ho vysvetliť metodologickou orientáciou bádateľov, ktorí buď sledovali vývin slovanských jazykov s ohľadom na fonologickú stavbu, alebo sa venovali morfolologickej charakteristike slovanských spisovných jazykov. Prvá skupina jazykovedcov si všimla ďalší vývin fonologických štruktúr jednotlivých jazykov vo vopred definovaných areáloch. Tento prístup im umožnil poukázať na pokračujúci rozpad praslovanskej jednoty a na divergentný vývin, ktorým sa formovali základy jednotlivých slovanských jazykov. Zo slovenskej jazykovedy sú typickými prácami tohto typu monografie E. Paulinyho (1963) a R. Krajčoviča (1974, 2018). Presvedčivú chronologizáciu rozpadu praslovanskej jednoty opísal najmä R. Krajčovič (2018: 17) tým, že uviedol hlavné znaky konštitutívneho obdobia slovenčiny, češtiny a poľštiny v rámci západoslovanského makroareálu po 10. storočí: ustaľovanie kvantity, poľské dispalatalizácie typu $e > 'o$ (*žona, pióro*), $e > a$ (*zmiana, kwiat*), staročeskú slabičnú depalatalizáciu typu $'e > te$ (*přítel*), vznik staročeskej prehlásky $'a > e$ (typ *ulice* v nominatíve singuláru). Hlavným znakom tejto charakteristiky neboli typologické zmeny, ale opis jazykového vývinu. Ďalšie práce, ktoré sa zameriavali na morfológickú charakteristiku slovanských jazykov, buď porovnávali stav v dvoch slovanských jazykoch (Krajčovič 1973: 43–55), alebo sa ich autori snažili opísať morfológické zákonitosti skúmaných jazykov tak, že sa sústreďovali na problematiku tvarotvorného základu, jeho fonematickej štruktúry vo vzťahu ku gramatickým koncovkám. Takýto charakter majú práce V. Oblaka (1890), R. Jakobsona (1960), E. Stankiewiczza (1966), D. S. Wortha (1967), A. V. Isačenka (1939–1940),

H. Běličovej (1988). Prístup, ktorý uplatnili pri porovnávacom opise morfológických javov, im neumožnil preťať kruh morfonologicky podmienených javov z dvoch obmedzujúcich príčin: (1) Opierali sa o množstvo údajov v spisovných jazykoch, o ktorých je známe, že sú kompromisom, t. j. predpokladanou snahou o funkčne optimálne obmedzenie množstva variantných a dubletných podôb; (2) Nemali k dispozícii prirodzený terénny materiál systematicky pokrývajúci celý slovanský areál. Spoľahlivým východiskom na preklenutie nedostatkov typologickej charakteristiky slovanského jazykového areálu z morfológického hľadiska sú monografické práce Z. Stiebera (1971) a E. Paulinyho (1975, 1990) a v nadväznosti na ne aj uvedenie si mentálnych zmien, ktoré sa odrazili v odlišnom vnímaní pôvodných kategoriálnych významov, napr. v oblasti substantívnej deklinácie.

Substantívna deklinácia rozsiahleho slovanského areálu sa z vývinového hľadiska vyznačuje množstvom divergentných aj konvergentných tendencií, v ktorých na jednej strane prevažuje vysoká miera analogických procesov, na druhej strane sa prejavujú výraznou tendenciou k anomáliám, vyplývajúcim z prehodnocovania významov aj funkčnosti tvarov v konkrétnom čase aj areáli. Východiskom vývinu substantívnych deklinačných sústav slovanských jazykov, ako je všeobecne známe, bolo pôvodné triedenie substantív podľa kmeňov so silnou dominanciou formálneho kritéria. Od najstarších čias však už popri ňom zohrávalo veľký význam vnímanie významového kritéria, pôvodné deklinačné sústavy sa narúšali a formovali sa nové.

Predmetom nášho príspevku je interpretácia niekoľkých morfológických javov z rozsiahleho medzinárodného slavistického projektu *Slovanský jazykový atlas* (*Общеславянский лингвистический атлас*, ďalej *OLA*). Cieľom tohto projektu je vyčerpávajúca interpretácia javov v 853 lokalitách, reprezentujúcich nárečia jednotlivých slovanských jazykov území, obývanom Slovanmi, ale aj v lokalitách s obyvateľstvom slovanského pôvodu na území Maďarska, Rumunska, Moldavska, Lotyšska, Estónska, Talianska, Rakúska, Albánska, Grécka, Turecka. Vo všetkých lokalitách bol vyplnený jednotný dotazník s 3454 skúmanými javmi – otázkami z oblasti hláskoslovia, tvaroslovia, lexiky, tvorenia slov, sémantiky, prozódie a syntaxe a pri jeho vypĺňaní sa uplatnili zásady jednotnej fonetickej transkripcie. Terénny výskum sa ukončil v r. 1973 a informátormi v jednotlivých lokalitách boli autochtónni nositelia nárečí, spĺňajúci všetky metodologické kritériá terénneho nárečového výskumu (vysoký vek, relatívne nízka vzdelanostná úroveň, stály pobyt v skúmanej lokalite, eliminácia vonkajších vplyvov na jazyk)¹. Preto z hľadiska prirodzeného vývinu jazyka rešpektujeme vnútorné diferenciacie

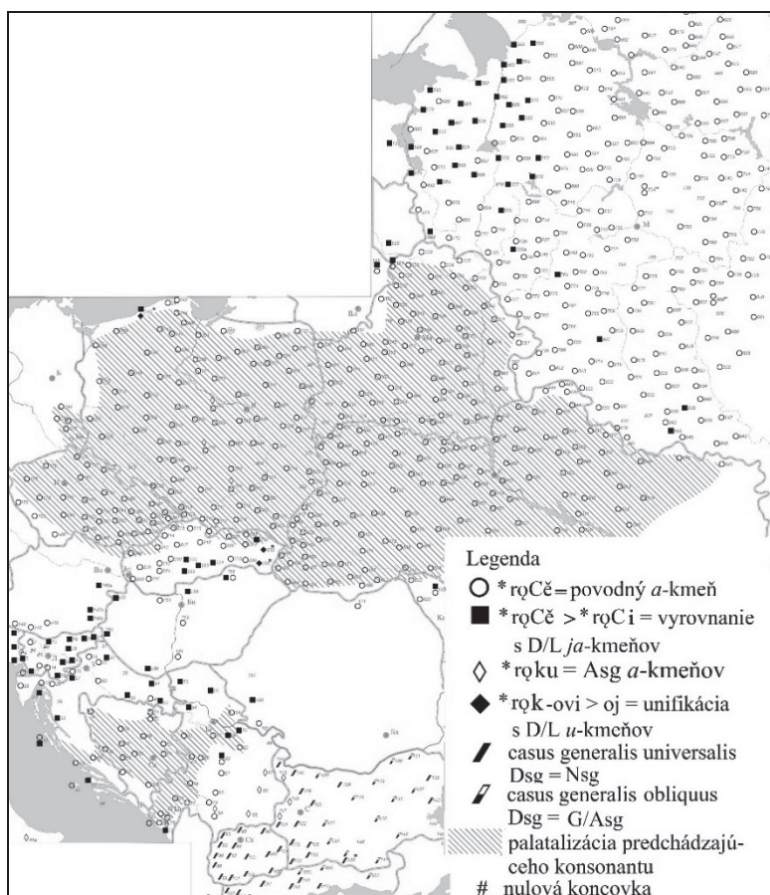
¹ Materiál národných jazykov interpretovaný v tomto príspevku poskytujú a verifikujú jednotlivé národné komisie Slovanského jazykového atlasu a je duchovným majetkom jednotlivých národných akadémií vied.

národných jazykov na ich spisovné a nespisovné podoby. Nevyhneme sa pritom javom, súvisiacim so štruktúrnym centrom a štruktúrnou perifériou, areálovým centrom a areálovou perifériou nespisovných jazykových útvarov, v našom prípade nárečí, ktoré sú výsledkami prirodzeného vývinu jazyka, ale z hľadiska periférnych javov nejde o prvky, ktoré by im umožnili stať sa súčasťou systému povýšeného do spisovnej podoby. Presvedčivým dôkazovým materiálom z rozsiahleho celoslovenského areálu môžu byť napríklad tvary lokálu singuláru *a*-kmeňových feminín typu *ruka*.

Intenzita analógie sa vo vývine substantívnej deklinácie prejavila nielen na medziparadigmatickej úrovni feminín a maskulín, ale súvisela aj s prehodnocovaním vzťahov v konsonantických štruktúrach, napr. so zánikom mäkkostných párov v srbských, chorvátskych a bosniackych nárečiach (Krajčovič 2018: 65–66). Dôsledkom tohto vývinu došlo v pôvodných deklinačných triedach k unifikácii tvarov analogickým vyrovnávaním podľa pôvodných mäkkých kmeňov: typ *duš-a* – *duš-e* – *duš-i* // *ruk-a* – *ruk-e* – *ruk-i* (pôvodne *ruk-a* – *ruk-y* – *ruk-e*; Brozović/Ivić 1988: 23), v lokáli *ruk-i* tak isto podľa lokálu mäkkého typu *duši* (*Atlas slovenského jazyka* 1978: 23). Z hľadiska jazykového vývinu by sme očakávali, že k týmto zmenám došlo krátko po hláskoslovných zmenách, t. j. niekedy po 12.–13. stor. S týmto obdobím sú späté najmä analogické procesy, súvisiace s vývinom mäkkostnej konsonantickej korelácie v časti južnoslovenských jazykov a výsledky typu *duš-a* v nominatíve singuláru oproti *duš-i* v genitíve singuláru. Dôkazom tohto procesu sú aj geneticky podmienené analogické tvary typu *do ul'ici* (Krajčovič 2018: 249) zo stredoslovenského nárečového územia, ktoré svedčia o spoločnom pôvode týchto areálov. R. Krajčovič (2018: 60–61) vysvetľuje stredoslovenské tvary typu *do ul'ici*, z *Bistrici*, ale najmä tvary nominatívu plurálu feminín typu *ruke*, *nohe*, *muche*, javom pred 12. storočím, dôsledkom palatalizovaných velár *k*, *g*, *ch*. Stredoslovenská palatalizácia velár a jej dôsledky v tvaroch *ruke*, *nohe*, *muche* v nominatíve plurálu sa stala predmetom vysvetľovania fonologického vývinu južnostredoslovenského konsonantického systému v klasických prácach R. Jakobsona (1929: 62–65), E. Paulinyho (1963: 188–189), E. Nováka (1980: 264–271), aj spomenutého R. Krajčoviča (1957: 219–222). Myšlienku R. Krajčoviča (2018: 60–61), ktorý vidí hlavné predpoklady tohto javu vo fonologickej rovine, treba z nášho pohľadu rozšíriť o primárny stimul, a ten spočíval podľa nás aj v morfológickom tlaku, ktorý sa na stredoslovenskom nárečovom území prejavil rovnako ako v južnoslovenskom jazykovom areáli: v čakavských nárečiach sú v genitíve singuláru slov typu *duša*² ustálené tvary *duši* ako v pôvodnej *a*-kmeňovej, t. j. tvrdej deklinačnej triede, kde bola pôvodnou pádovou koncovkou genitívu singuláru koncovka *-y* (Brozović/Ivić 1988: 22).

² Pôvodný *ja*-kmeňový, t. j. mäkký vzor.

Tvary nominatívu plurálu typu *ruke, nohe, muche*, typické pre stredoslovenské nárečia, svedčia o jeho väzbe s južnoslovenským areálom a v južnej časti stredoslovenských nárečí sú svedectvom o starobyľom pôvode javu, ktorý z hľadiska areálovej, historickej a porovnávacej slovanskej jazykovedy možno považovať za tvaroslovný prvok nezápadoslovenskej povahy.

Obr. 1.

Lokál singuláru slova *ruka* v nárečiach slovanských jazykov.

Ďalší problém nerovnomerného prehodnocovania kritérií substantívnej deklinácie súvisí s viacerými vývinovými fázami jazyka, s javmi, ktoré sa okrem časovej odlišnosti či chronologickej postupnosti vyznačujú aj zmenami v rozličných jazykových rovinách. Po takýchto viacdimenziálnych zmenách vzniká potreba vnímať ich vývinovú hierarchiu. Jedným z prístupov interpretácie typologických

odlišností substantívnej deklinácie slovanských jazykov je abstrakcia od hlásko-slovných vývinových procesov a ich integrácia do spoločného morfológického typu bez ohľadu na divergentný vývin v hláskosloví či v prozódii. Takýmto prístupom sa ako jeden z množstva sledovaných javov v rámci morfológického typu slovanských jazykov vyčleňuje areál geneticky príbuzných jazykov, tvoriacich morfológický makrotyp. Jeho typickými vlastnosťami je veľký rozsah, homogénnosť, polylingválny základ a stabilita systému, ktorá je podmienená ukončenými hláskoslovnými zmenami. Príkladom takejto typologickej vrstvy javov sú tvary inštrumentálu singuláru feminín, ktoré tvoria tri morfológicky diametrálne odlišné typologické, vnútorne homogénne triedy slovanských jazykov. Morfológický makrotyp – z nášho hľadiska – tvoria jazyky so zachovanou pôvodnou koncovkou *a*-kmeňovej deklinácie (praslovanská koncovka *-oǰ). Ide o kompaktný, stabilný, polylingválny areál nárečí východoslovanskej a západoslovanskej skupiny jazykov, z južnoslovanských jazykov sa táto tendencia zachovala v nárečiach slovinského jazykového areálu. Zaujímavým javom je vývin dvoch diametrálne odlišných súvislých, rozsahom stredných, polylingválnych, príbuzných stabilných areálov laterálnej povahy. Tieto nárečia spoločného pôvodu južnoslovanského typu sú od ostatnej slovanskej jazykovej oblasti oddelené nepríbuznými jazykmi, nachádzajúcimi sa z hľadiska svojho pôvodu tak isto v laterálnej pozícii. Prvý južnoslovanský laterálny areál sa v inštrumentáli singuláru pôvodných *a*-kmeňov vyznačuje neutralizovanou kategóriou rodu a výsledkom medziparadigmatickej analógie s dominanciou gramatických koncoviek maskulín v podobe *-om* (srbské, chorvátske a bosniacke nárečia; pozri Brozović/Ivić 1988: 22; Matasović 2008: 42). Druhý južnoslovanský laterálny areál integruje spoločná tendencia k redukcii tvarov, t. j. prevaha foriem *casus generalis*: v macedónskych a bulharských nárečiach *casus generalis universalis*, t. j. jediná forma nominatívu; vo funkcii *casus generalis obliquus* vystupuje forma akuzatívu singuláru v prizrenských kosovských nárečiach a v juhovýchodosrbských nárečiach torlackého typu.

Kartografické spracovanie sledovaného javu – bez rozdielu na jazykovú rovinu – nemôže byť cieľom, ale východiskom, resp. prostriedkom vyčerpávajúceho pohľadu na sledovaný jav. Svedectvom nevyhnutnosti takéhoto prístupu k interpretácii sledovaného javu je problematika už spomenutého inštrumentálu singuláru pôvodných *a*-kmeňových substantív, v slovenčine dnešného ženského rodu typu *sestra*. Pribeh oneskorenej kontrakcie v stredoslovenských nárečiach a jej výsledok v podobe koncovky inštrumentálu singuláru feminín v podobe *-ou* sa javí ako formálny integračný znak so západoukrajinským areálom (pozri obr. 2). Kartografická interpretácia však nevysvetľuje podstatu odlišnej vývinovej línie tohto areálu v porovnaní s koncovou *-ou* v českých nárečiach, v ktorých sa táto podoba vyvinula diftongizáciou pôvodného dlhého vokálu *ú* > *ou* rovnako, ako sa zmenila v pozíciách typu *lúka* > *louka*, *múka* > *mouka*, *súd* > *soud*. Tak isto synchronická

distribúcia nehovorí nič o odlišnom pôvode koncoviek *-om* v poľských nárečiach, v ktorých ide – napriek rôznym vokalickým podobám v dôsledku neskoršieho hláskoslovného vývinu – o rozvoj nazálnosti. Rovnako koncovka inštrumentálu singuláru feminín – *sestrom* – v srbských, chorvátskych a bosniackych nárečiach je však dôsledkom diametrálne odlišného procesu, navyše v inej jazykovej rovine, je výsledkom medziparadigmatického analogického vyrovnávania s deklináciou maskulín, je výsledkom neutralizácie gramatickej kategórie rodu. Z genetického, ale najmä odlišného typologického hľadiska sú porovnávané areály slovanských jazykov svedectvom divergentnej vývinovej línie aj napriek tomu, že zvuková realizácia finálnych podôb evokuje ich totožnosť (koncovka *-ou* odlišného pôvodu v českých a moravských nárečiach v porovnaní so slovenským, resp. ukrajinským areálom, tvarová homonymia *-om* časti poľského nárečového areálu s časťou srbského, chorvátskeho a bosniackeho areálu). Synchronická interpretácia javu sa tak bez príslušného vývinového komentára s adekvátnym poznaním vývinu vo viacerých jazykových rovinách stáva skresleným a nepoužiteľným obrazom jeho distribúcie. Týmto javom sa zdôrazňuje nevyhnutná potreba rozlišovať medzijazykovú homonymiu, ktorá vznikla v rámci toho istého jazyka hláskovým splynutím pôvodne odlišných tvarov, ale tie sú výsledkom vývinu odlišnej hierarchie (porovnaj slovenský tvar inštrumentálu singuláru feminín *so sestrou* s moravskou, resp. českou homonymnou podobou *se sestrou*; Horálek 1955: 262).

Obr. 2.

Inštrumentál singuláru slova *sestra* s rozličnými východiskami formálne rovnakých gramatických koncoviek.

Odlíšná distribúcia tvarov typu *sestroj/sestroju* vo východoslovanskom jazykovom areáli nemá morfológickú podstatu. Odráža len povahu kontrakcie – javu v hláskoslovnej rovine. Hláskoslovné varianty typu *вербую/вербою/вербуя* závisia od prízvukových pomerov v konkrétnom nárečí východoslovanského areálu, pre ktorý je ako pre celok typický pohyblivý prízvuk (*Диалектологический атлас русского языка* 1989: 19–20). Vyčerpávajúcou informáciou o priestorovej distribúcii konkrétneho javu sa tak stáva komentár, resp. teoretický výklad výsledného stavu ako opis skutočnosti, ktorej kartografická podoba je len východiskom ďalšieho vyčerpávajúceho výkladu o najširších vnútrojazykových aj medzijazykových vzťahoch; pri ktorých si na morfológickej úrovni nemožno vystačiť so synchronickým prístupom (Stieber 1971: 36). Takýto komentár kartografovaného javu vysvetľuje hĺbkovú podstatu morfológickej problematiky zo synchronického aj diachronického hľadiska.

Kartografovanie v dialektológii teda nie je cieľom, ale prostriedkom vyčerpávajúcej syntézy sledovaného javu. Dôkazom môže byť ukážka spomenutého inštrumentálu singuláru substantív ženského rodu typu *sestra*: priebeh kontrakcie v stredoslovenských nárečiach je po monosylabizácii ich integračným znakom so západoukrajinským areálom. Základná kartografická metóda však nevysvetľuje odlišnú vývinovú líniu týchto tvarov v porovnaní s koncovou *-ou* v českých nárečiach, kde sa vyvinula diftongizáciou pôvodného dlhého vokálu. Tak isto synchronická kartografická interpretácia nehovorí nič o odlišnom pôvode koncoviek *-OM*³: v poľských nárečiach ide o rozvoj nazálnosti, ale v srbských, chorvátskych a bosniackych nárečiach je výsledkom neutralizácie rodu (feminín) a následného medziparadigmatického vyrovnávania koncoviek s maskulínami. Synchronická pozitivistická interpretácia javu na mape je tak bez adekvátneho komentára iba skresleným obrazom výskytu. Vyčerpávajúcou informáciou o kartografovanom jave sa stáva opis výsledku, t. j. skutočnosti, ktorá je v kartografickej podobe podkladom či prostriedkom textového výkladu v najširších vnútrojazykových aj medzijazykových vzťahoch, pri ktorých si na morfológickej úrovni nemožno vystačiť so synchronickým prístupom. Z metodologického hľadiska možno v tomto prípade upozorniť nielen na potrebu kombinovanej metódy kartografickej interpretácii, ale najmä na adekvátny hĺbkový komentár k javom, ktoré sa navonok javia ako rovnaké, sú však homonymnými výsledkami diametrálne odlišných vývinových procesov a z typologického hľadiska ich výsledky nemožno stotožňovať.

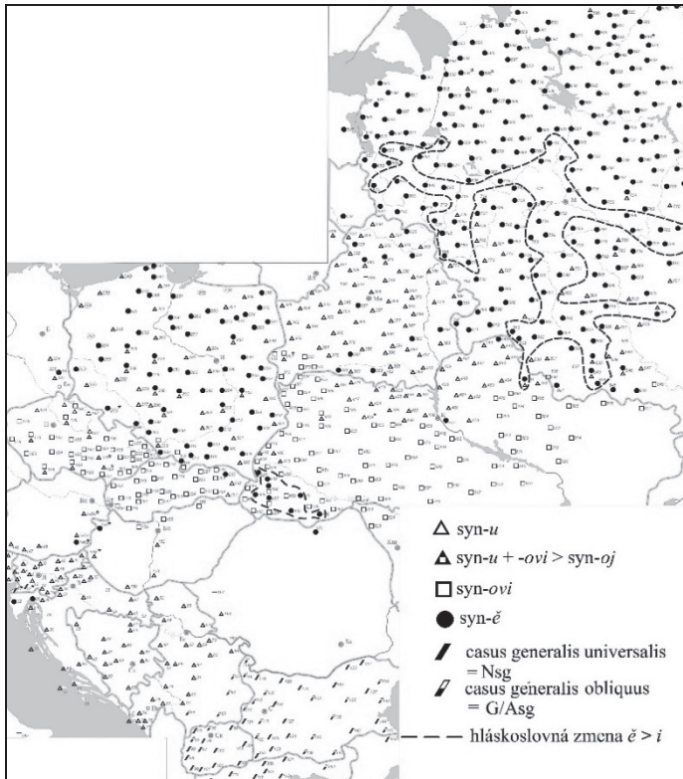
Na zmeny v morfológickej typológii slovanského jazykového areálu mal vplyv aj tlak medziparadigmatickej a následne aj vnútroparadigmatickej analógie a miera rozvoja kategórie životnosti a mužskej osoby vo všeobecnosti. Transparentným

³ Veľkými písmenami označujeme nazalizovanú koncovku s rozličnými alofónami.

príkladom tohto typu je formovanie vzťahu medzi koncovkami datívu a lokálu singuláru, kde sa prejavujúcou funkčne motivovanou gramatickou koncovkou stala pôvodná koncovka datívu *-ovi* ako výsledok unifikácie koncoviek maskulín rozličného pôvodu: *syn-ovi* (pôv. *u*-kmeň), odkiaľ prešla do vzoru *chlap*, t. j. *chlapovi* (pôv. *o*-kmeň), *muž-ovi* (pôv. *jo*-kmeň), *host'-ovi* (pôv. *i*-kmeň), *sluh-ovi* (pôv. *a*-kmeň), *sudc-ovi* (pôv. *ja*-kmeň). Gramatická koncovka *-ovi* sa prejavila ako produktívna zo všetkých pôvodných paradigiem *o*-kmeňov, *jo*-kmeňov, *i*-kmeňov, *a*-kmeňov, *ja*-kmeňov, *u*-kmeňov tým, že najviac vystihovala mužskú životnú osobu a najmenej sa pri nej prejavila konkurencia pôvodných gramatických koncoviek lokálu s gramatickými koncovkami iných pádov (*-ě* v *o*-kmeňovej deklinácii, *-i* v *jo*-kmeňovej deklinácii), resp. datívu (*-u* v *o*-kmeňovej a v *jo*-kmeňovej deklinácii, *-i* v *i*-kmeňovej deklinácii, *-ě* v *a*-kmeňovej deklinácii). Intenzita uniformnej transparentnosti sa okrem unifikácie koncoviek všetkých životných maskulín prejavila aj vo vyrovnávaní koncoviek datívu a lokálu uvedených paradigiem. Tento proces nebol absolútny a jeho výsledok je aj prejavom rezistencie časti slovanského územia voči paradigmatickým zmenám. Pôvodná gramatická koncovka *-u* v lokáli singuláru sa zachovala tvarom *syn-u* v na celom území srbských, chorvátskych, bosniackych a väčšine slovinských nárečí (obr. 3, trojuholníkové symboly).

Pôvodný stav – typy substantívnej deklinácie, ako sú známe zo staroslovianskych pamiatok – sa vo východoslovanskej skupine jazykov zachoval aj v časti ruských nárečí. V západoslovanskej jazykovej skupine sa v centrálnej, juhovýchodnej a severozápadnej časti poľských nárečí a vo veľkej časti ruského jazykového územia stabilizovali koncovky *-ě* (*o syně*; na obr. 3 tmavé krúžky) ako dôsledok ústupu pôvodného stavu a dominujúceho vplyvu *o*-kmeňovej deklinácie v rámci medziparadigmatickej unifikácie maskulín. Hľadanie koreňov takéhoto vývinu vo východoslovanskom a južnoslovanskom areáli – nevynímajúc formy *casus generalis* v bulharských a macedónskych nárečiach – nie je zložité. V skupine východoslovanských jazykov je prirodzené tým, že na tomto území nedošlo k rozsiahlemu prechodu deklinačných paradigiem od formálneho kritéria na významové, možno aj preto, že toto územie nebolo pod výrazným inojazyčným tlakom. Zachovanie pôvodných transparentných *u*-kmeňových foriem v južnoslovanskom areáli – s výnimkou kajkavských a severozápadných čakavských dialektov (Brozović/Ivić 1988: 21) s koncovkami *-i* a *-ě* malo oporu v unifikácii tvarov a vo výraznej neutralizácii kategórie rodu. Areál bulharských a macedónskych nárečí sa vyznačuje tvarmi *casus generalis universalis* (použitie tvaru nominatívu v predložkovom lokáli s gramatikalizovanou predložkou), resp. *casus generalis universalis* (tvar genitívu v predložkovom lokáli s gramatikalizovanou predložkou). Areálom s intenzívnym vplyvom vnútroparadigmatickej analógie pri stabilizácii vzťahu *datív – lokál* singuláru sa stalo územie českých, slovenských

Obr. 3.

Divergentný vývin lokálu singuláru slova *syn* – pôvodnej *u*-kmeňovej deklinácie.

a ukrajinských nárečí (obr. 3, štvorcové symboly). Potenciálnou možnou príčinou tohto vývinu je na jednej strane zjednodušovanie inventáru gramatických koncoviek, v prípadoch, kde koncovka pôvodného datívu *u*-kmeňovej deklinácie *-ovi* nemala takú výraznú formálnu konkurenciu, akú mala koncovka *-u*, na druhej to bolo upevňovanie vnútroparadigmatického vzťahu *datív – lokál* v rámci životných maskulín (*rationalia animata / irrationalia animata*) oproti neživotným maskulínam (*nonanimata*). Z typologického hľadiska, na ktoré upozornila T. Vendina (Вендина 2009: 10), ide o javy, vyskytujúce sa v súvislom, veľkom, z hľadiska množstva a povahy jazykov polylingválnom a stabilnom areáli priľahlých jazykov. Tento jav okrem polylingválnej podstaty svojou dimenziou presahuje klasické makroareály slovanských jazykov a integruje časť západoslovanskej jazykovej oblasti s priľahlou – geneticky odlišnou východoslovanskou oblasťou, ktorá z hľadiska morfológického vývinu konvergovala k západoslovanskému typu.

Predpokladáme, že ide o javy, ktoré tvoria vyššiu vrstvu vývinových zmien, presahujúcich genetickú podstatu jednotlivých jazykov. Ide tu podľa nás o novšie javy, ktoré nadväzujú na vývin fonologických štruktúr v pôvodných areáloch, sú svedectvom rovnakého či paralelného mentálneho prehodnocovania pôvodných – nevyhovujúcich kritérií a vyvracajú myšlienku o tom, že zmeny v morfológickom systéme sú a priori založené na odstraňovaní najpríznačkovejších javov. Dôkazom sú vývinové tendencie príznakových javov v pôvodnom formálnom deklináčnom systéme, akým bola gramatická koncovka *-ovi*. Jej príznakové postavenie prehodnocovania pôvodných kritérií spôsobila ontologická registrácia množiny špecifikovaných vlastností, v ideálnom mentálnom dotváraní nadobudla motivačne optimálnu a uniformne transparentnú povahu s vysokým parametrom prirodzenosti, ktorá sa prejavila (1) v príslušnosti ohýbateľného výrazu k istej flektívnej triede (ako klasifikačnú motiváciu); (2) v motivácii výskytu tvarotvorného formantu vo viacerých paradigmách (ako funkčnú motiváciu); (3) v diferenciácii členov paradigmy, t. j. diferenčnou motiváciou. V opozícii so súvislým, veľkým, z hľadiska množstva a povahy jazykov polylingválnym a stabilným areálom, pre ktorý je typické analogické vyrovnávanie tvarov datívu a lokálu singuláru životných maskulín s gramatickou koncovkou *-ovi*, je areál na druhej strane typologicky odlišný, z pôvodného pohľadu anomálny areál tvarov *casus generalis* s rozdielnou mierou generalizácie formy (absolútna generalizácie v prípade *casus generalis universalis*, oslabená miera generalizácie v prípadoch *casus generalis obliquus*). Ide o súvislý, rozsahom stredný, polylingválny, stabilný, laterálny areál východnej časti južnoslovanských jazykov, vyznačujúci sa v porovnaní s celým rozsiahlym pôvodným územím typologickou divergenciou, vyvolanou externým tlakom, súvisiacim s bezprostredným kontaktom geneticky aj typologicky odlišných jazykov a ústiacim do integračných prvkov v podobe jazykového zväzu.

Areálová distribúcia väčšiny skúmaných javov z oblasti substantívnej deklinácie poukazuje na potrebu rešpektovať ich vývinovú postupnosť od najstarších praslovanských zmien od stabilizácie fonologických štruktúr k ustáleniu hláskoslovného vývinu a k postupnej diferenciácii morfológických štruktúr. Vývin národných jazykov sa však v morfológickej rovine – hovoríme o nej preto, lebo ona je predmetom našich interpretácií – smerom k prítomnosti čím ďalej tým viac vzdŕaľoval od „očakávaného“ či „predpokladaného“ územného členenia, totožného s geneticky podmienenými praslovanskými makroareálmi. Narušenie ich vnútornej homogenity je dôkazom odvekej inakosti v jazykovom vývine. Teoretické postuláty aj interpretácia materiálu v tejto etape poznávania pravej podstaty problému obsahujú veľké množstvo protirečení; napr. aj to, do akej miery možno v čase formovania sa deklináčnych štruktúr v heterogénnych štátnych útvaroch, v akých žili predkovia dnešných slovanských národov, predpokladať kultúru ako kohézny faktor kolektívu zvaného národ. Možno práve heterogénna

povaha spomenutých štátnych útvarov je na jednej strane príčinou divergentného vývinu, ktorý dokazujú niektoré vývinové tendencie pôvodného južnoslovenského makroareálu a prienik javov z okolitého jazykového prostredia odlišnej povahy, resp. stabilizáciu celého makroareálu, ktorý sa vývinovo vyznačoval výrazným integračným činiteľom – rovnakým jazykovo-konfesionálnym prostredím, odolávajúcim externým interkultúrnym aj interlingválnym tlakom. Tieto predbežné poznatky potvrdzujú opodstatnenosť spomenutej skepsy L. Ďuroviča (Дюрович 1973: 273) o klasifikácii slovanských jazykov, ktorá by sa opierala o ich súčasný stav a odpútala by sa od dominancie hláskoslovných znakov jednotlivých slovanských jazykov. K vyčerpávajúcej klasifikácii tohto druhu možno dospieť vtedy, ak sa nájde ochota a schopnosť s nadhľadom interpretovať nielen stav v jednotlivých spisovných jazykoch ako kompromisných riešení s predpokladanou funkčnou snahou o optimálne obmedzenie množstva variantných a dubletných podôb, ale aj zahrnutie presahu morfológických vývinových tendencií za hranice súvislých areálov hláskoslovného vývinu jazyka. Vyčerpávajúci opis vnútornej typologickej charakteristiky skúmaných jazykových území však musí mať oporu v dopĺňaní predpokladaných tendencií na základe mikroštruktúr jednotlivých areálov, na základe hlbšieho výskumu a interpretácie stavu podľa národných nárečových atlasov s hustejšou sieťou výskumných lokalít, resp. sa musia opierať o stav na pozadí prirodzených útvarov z predpisovných období jednotlivých jazykov. Konštatovanie L. Ďuroviča, ktoré sme uviedli na začiatku nášho príspevku, o tom, že

[...] классификация на основании рефлексов определённых праславянских звуковых сочетаний исходит из положения свыше 1000 лет тому назад и полностью игнорирует то специфическое, что отдельные славянские языки выработали в течение своего самостоятельного развития [...] (Дюрович 1973: 225)

je tak z hľadiska interpretácie morfológickej problematiky slovanských jazykov výsostne inšpirujúce a doterajšie výskumy prirodzených gramatických tvarov z rozsiahleho celoslovenského územia ho potvrdzujú. Niekoľko príkladov z morfológickej problematiky *Slovanského jazykového atlasu*, konkrétne skloňovania substantív, poukazuje na potrebu uplatniť pri interpretácii morfológickej problematiky rozsiahleho slovanského areálu komplexný prístup: od charakteristiky genetickej podstaty morfológických javov cez vývin ovplyvnený vnútroparadigmatickými aj medziparadigmatickými analogickými procesmi po doplnenie o nevyhnutný aspekt – tlaky internej a externej povahy – až k súčasnému stavu, k zložitej areálovej distribúcii javov ako výsledku prirodzených zmien. Postupná rekonštrukcia súčasných tvarov a ich synchronická aj diachronická interpretácia odhaľuje vysokú poznávaciu hodnotu materiálu *Slovanského jazykového atlasu*.

Problematika jeho jednotlivých zväzkov poukazuje na potrebu presnej a presvedčivej metodológie interpretácie heuristického materiálu ako prirodzeného obrazu slovanských jazykov z ich genetického, areálového aj typologického hľadiska.

Literatúra

- Atlas slovenského jazyka* 1981: 2: *Flexia*. Časť prvá, red. J. Štolc, Bratislava: Veda.
- Běličová H., 1988, *Nástín porovnávací morfologie spisovných jazyků slovanských*, Praha: Karolinum – nakladatelství Univerzity Karlovy.
- Brozović/Ivić 1988, Brozović D., Ivić P., *Jezik srpskohrvatski / hrvatskosrpski / hrvatski ili srpski*, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža”.
- Ďurovič L., 2004, *Типология флективной основы в славянских языках*, [in:] idem, *O slovenčine a Slovensku. Vybrané štúdie*, zv. 1, Bratislava: Veda, s. 125–139.
- Horálek K., 1955, *Úvod do studia slovanských jazyků*, Praha: Československá akademie věd.
- Isačenko A. V., 1939–1940, *Versuch einer Typologie der slawischen Sprachen*, „Linguistica Slovaca”, vol. 1–2, s. 64–76.
- Jakobson R., 1929, *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*, Praha. – (Travaux du Cercle Linguistique de Prague ; 2).
- Jakobson R., 1960, *Russian Conjugation*, „Word”, vol. 4, s. 183–203.
- Krajčovič R., 1957, *Das Problem der Palatalisierung der Velare im Mittel slowakischen (Aus der Geschichte der Lautlehre der slowakischen Sprache)*, „Zeitschrift für Slawistik”, vol. 2, no. 1, s. 219–222.
- Krajčovič R., 1973, *Historický komentár k morfológii spisovnej slovenčiny*, [in:] *Studia Academica Slovaca*, vol. 2: Prednášky IX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry, red. J. Mistrík, Bratislava: Alfa, s. 43–55.
- Krajčovič R., 1974, *Slovenčina a slovanské jazyky*, zv. 1: *Praslovanská genéza slovenčiny*, Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Krajčovič R., 2018, *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*, Bratislava: Univerzita Komenského.
- Matasović R., 2008, *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb: Matica Hrvatska.
- Novák L., 1980, *K najstarším dejinám slovenského jazyka*, Bratislava: Veda.
- Oblak V., 1890, *Zur Geschichte der nominalen Declination im Slovenischen*, Liepzig: Druck von Breitkopf & Kärtel.
- Pauliny E., 1963, *Fonologický vývin slovenčiny*, Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Pauliny E., 1974, *Kontrastívna analýza slovenského a českého hláskoslovía*, [in:] *Studia Academica Slovaca*, vol. 3, red. J. Mistrík, Bratislava: Alfa, s. 257–272.
- Pauliny E., 1975, *Kontrastívna analýza slovenskej a českej deklinácie*, [in:] *Studia Academica Slovaca*, vol. 4, red. J. Mistrík, Bratislava: Alfa, s. 243–257.
- Pauliny E., 1990, *Vývin slovenskej deklinácie*, Bratislava: Veda.

- Sabol J., 1989, *Centrum a periféria slovenského spoluhláskového systému*, „Slovenská reč. Časopis pre výskum slovenského jazyka”, roč. 54, č. 2, s. 97–104.
- Stankiewicz E., 1966, *Slavic Morphophonemics in its Typological and Diachronic Aspect*, [in:] *Current Trends in Linguistic*, vol. 3, ed. J. T. Sebeok, The Hague: Mouton, pp. 495–520.
- Stieber Z., 1971, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Worth D., 1967, *The Notion of „Stem” in Russian Flexion and Derivation. To Honor Roman Jakobson*. vol. 3, The Hague: Mouton, pp. 2269–2288.
- Вендина Т. И., 2009, *Русские диалекты в общеславянском контексте. Лексика*, Москва: Институт Славяноведения РАН.
- Диалектологический атлас русского языка*, 1989 = *Диалектологический атлас русского языка. Центр европейской части СССР*, вып. 2: *Морфология. Комментарий к картам*, ред. Р. И. Аванесов, С. В. Бромлей, Москва: Наука.
- Дюровиц Л., 1973, *Типология флективной основы в славянских языках*, „Scando-Slavica”, vol. 19, no. 4, pp. 225–243.

References

- Atlas slovenského jazyka* 1981: 2: *Flexia*. Časť prvá, ed. J. Štolc, Bratislava: Veda.
- Běličová H., 1988, *Nástín porovnávací morfologie spisovných jazyků slovanských*, Praha: Karolinum – nakladatelství Univerzity Karlovy.
- Brozović/Ivić 1988, Brozović D., Ivić P., *Jezik srpskohrvatski / hrvatskosrpski / hrvatski ili srpski*, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža”.
- Dialektologičeskij atlas russkogo iazyka*, 1989 = *Dialektologičeskij atlas russkogo iazyka. Tsentr ievropejskoj chasti SSSR*, vol. 2: *Morfologija. Kommentarij k kartam*, eds. R. I. Avanesov, S. V. Bromleĭ, Moskva: Nauka.
- Đurovič L., 1973, *Tipologija flektivnoĭ osnovy v slavianskikh iazykakh*, „Scando-Slavica”, vol. 19, no. 4, pp. 225–243.
- Đurovič L., 2004, *Tipologija flektivnoĭ osnovy v slavianskikh iazykakh*, [in:] idem, *O slovenčine a Slovensku. Vybrané štúdie*, vol. 1, Bratislava: Veda, pp. 125–139.
- Horálek K., 1955, *Úvod do studia slovanských jazyků*, Praha: Československá akademie věd.
- Isačenko A. V., 1939–1940, *Versuch einer Typologie der slawischen Sprachen*, „Linguistica Slovaca”, vol. 1–2, pp. 64–76.
- Jakobson R., 1929, *Remarques sur l’evolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*, Praha. – (Travaux du Cercle Linguistique de Prague ; 2).
- Jakobson R., 1960, *Russian Conjugation*, „Word”, vol. 4, pp. 183–203.
- Krajčovič R., 1957, *Das Problem der Palatalisierung der Velare im Mittel slowakischen (Aus der Geschichte der Lautlehre der slowakischen Sprache)*, „Zeitschrift für Slawistik”, vol. 2, no. 1, pp. 219–222.

- Krajčovič R., 1973, *Historický komentár k morfológii spisovnej slovenčiny*, [in:] *Studia Academica Slovaca*, vol. 2: *Prednášky IX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry*, ed. J. Mistrík, Bratislava: Alfa, pp. 43–55.
- Krajčovič R., 1974, *Slovenčina a slovanské jazyky*, vol. 1: *Praslovanská genéza slovenčiny*, Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Krajčovič R., 2018, *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*, Bratislava: Univerzita Komenského.
- Matasović R., 2008, *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb: Matica Hrvatska.
- Novák L., 1980, *K najstarším dejinám slovenského jazyka*, Bratislava: Veda.
- Oblak V., 1890, *Zur Geschichte der nominalen Declination im Slovenischen*, Leipzig: Druck von Breitkopf & Kärtel.
- Pauliny E., 1963, *Fonologický vývin slovenčiny*, Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Pauliny E., 1974, *Kontrastívna analýza slovenského a českého hláskoslovía*, [in:] *Studia Academica Slovaca*, vol. 3, ed. J. Mistrík, Bratislava: Alfa, pp. 243–257.
- Pauliny E., 1990, *Vývin slovenskej deklinácie*, Bratislava: Veda.
- Sabol J., 1989, *Centrum a periféria slovenského spoluhláskového systému*, „Slovenská reč. Časopis pre výskum slovenského jazyka”, vol. 54, no. 2, pp. 97–104.
- Stankiewicz E., 1966, *Slavic Morphophonemics in its Typological and Diachronic Aspect*, [in:] *Current Trends in Linguistic*, vol. 3, ed. J. T. Sebeok, The Hague: Mouton, pp. 495–520.
- Stieber Z., 1971, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Vendina T. I., 2009, *Russkii dialekty v obshch斯拉vianskom kontekste. Leksika*, Moskva: Institut Slavianovedeniia RAN.
- Worth D., 1967, *The Notion of „Stem” in Russian Flexion and Derivation*, [in:] *To honor Roman Jakobson. Essays on the occasion of his 70. birthday, 11. October 1966*, vol. 3, The Hague: Mouton, pp. 2269–2288.

Summary

Substantive Declension in Slavic Linguistic Atlas

A subject of the paper *Substantive Declension in Slavic Linguistic Atlas* is based on an extensive field research of the Dialects of all Slavic languages. The territory of the research is delimited by the international Slavistic project *Slavic Linguistic Atlas* the database of which is formed by answers to 3400 questions within 853 localities of the overall Slavic territory. However, not all the forms of all the substantive paradigms are presented, but only the selected representative phenomena testifying to the natural constitutive processes of the national

languages in connection with the phonetic changes proving the specific character of the linguistic development under the influence of a genetically homogeneous or heterogeneous environment and testifying to linguistic changes as results of intercultural, inter-lingual and probably also inter-confessional influences. The final part of the publication is oriented upon the constitutive processes of substantive declension in the Slavic macro-areas (South-Slavic, West-Slavic, and East-Slavic – and within them also in the particular Slavic languages) from the point of view of “otherness” and “foreignness”, i.e. from the point of view of the original and non-original grammatical endings in the particular declension types. The genuine basis of the transgression from the original domestic elements to the new ones gets manifested not only within the adaptation processes of the lexical level, but its basis is hidden in the long-term stabilization processes, in systemic changes by which the inner structure of the language, the area of the distribution of changes, and their impact upon the typological substance of the language are modified. By its interpretative character, the paper *The Interpretation of Substantive Declension in Slavic Languages* aims at integrating the genetic, areal as well as typological aspects of the investigated domain.

Keywords: dialectology, phonology, morphonology, morphology, *Slavic Linguistic Atlas*.